

Personalisme i tomisme. Personalistes i tomistes

Juan Manuel Burgos¹

L'article analitza la relació entre la filosofia personalista i la tomista. S'hi distingeixen tres tipus. En primer lloc, els personalistes que tenen poca o cap relació amb el tomisme, entre els quals Buber, Guardini o Von Hildebrand. En segon lloc, els tomistes que han vist en el personalisme una manera d'enriquir la filosofia de l'Aquinat, però continuant dins del tomisme. En tercer lloc, pensadors que se senten en deute amb el tomisme, però que consideren que cal anar més enllà elaborant un personalisme estricte que faci servir múltiples fonts. En aquest grup hi ha Karol Wojtyła i Juan Manuel Burgos (continuant el treball de l'anterior), així com Maurice Nédoncelle, Edith Stein i Xavier Zubiri. També s'hi apunten alguns comentaris sobre les relacions personals i acadèmiques entre personalistes i tomistes.

Introducció

El tomisme i el personalisme comparteixen molts punts comuns, però també tenen diferències significatives. És el personalisme una continuació del tomisme? És una filosofia diferent i fins a quin punt? Quina ha estat la relació dels personalistes amb el tomisme? I dels tomistes amb el personalisme? M'ocuparé de manera molt sintètica, per motius d'espai, d'algunes d'aquestes qüestions, que em semblen d'interès notable.

Començaré descrivint breument el personalisme, menys conegut que el tomisme; presentaré després dues posicions diferents davant del tomisme per part dels personalistes, en concret les de Jacques Maritain, Karol Wojtyła i jo mateix. I, com a conclusió, apuntaré una reflexió d'índole més política i menys teòrica, és a dir, m'aturaré en les relacions entre els tomistes i els personalistes.

1. El personalisme

El personalisme és un corrent filosòfic que neix en el segle XX amb un objectiu definit: generar un nou pensament centrat en la persona que integra elements tant de la filosofia clàssica com de la moderna. La visió antropològica fruit d'aquest projecte té un considerable conjunt de trets identificadors entre els quals destaquen els següents: centralitat de la persona; rellevància de la subjectivitat, l'afectivitat i la corporalitat; visió

dinàmica i semiconstructiva de la persona a través de la llibertat a la qual es concedeix un caràcter autodeterminatiu; centralitat del jo i del qui que funden el caràcter irrepètible de la persona; obertura a una dimensió transcendent; visió personal del coneixement que incorpora una dimensió subjectiva juntament amb l'objectiva; comprensió de la persona com a home i dona; relacionalitat de la persona; estructura narrativa de l'ésser humà, etc.²

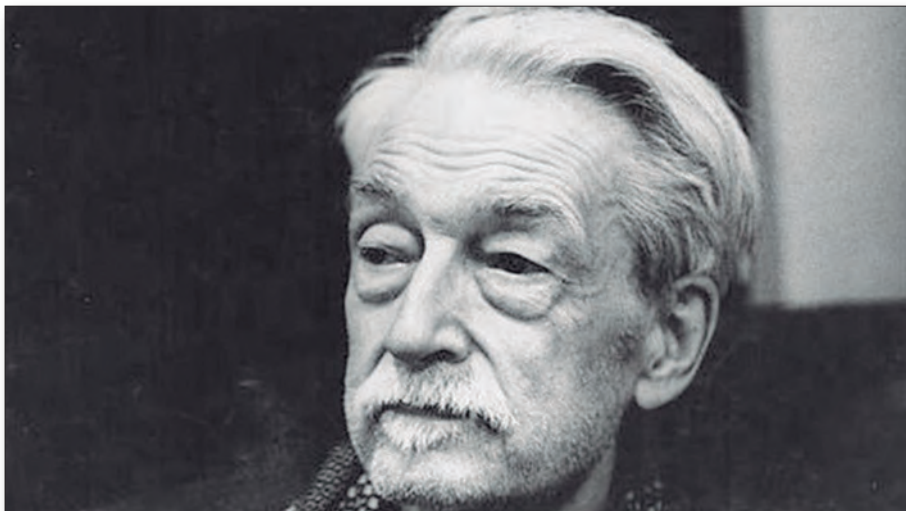
L'elenc de grans personalistes és relativament restringit i compta amb uns 15 noms que apareixen a totes les llistes, naturalment amb algunes variacions: Emmanuel Mounier, Jacques Maritain, Gabriel Marcel, Karol Wojtyła, Dietrich von Hildebrand, Edith Stein, Romano Guardini, Emmanuel Lévinas, Max Scheler, Martin Buber, Julián Marías, Xabier Zubiri, Borden Parker Bowne, John MacMurray. Per la relativa diversitat d'aquests autors és habitual preguntar-se si poden generar un corrent de pensament unitari, però aquesta discussió —més intensa fa uns anys— ha perdut força perquè una anàlisi de la filosofia de cadascun d'aquests pensadors mostra els trets típics del personalisme que acabem d'indicar. Aquesta unitat, naturalment, té lloc en el marc d'una diversitat que passa amb altres filosofies, com la fenomenologia o el tomisme mateix.

Aquesta diversitat en la igualtat implica, de tota manera, que no es pot donar una resposta unitària a la relació entre tomisme i personalisme. Podem fer una primera i decisiva divisió en dos grans grups: aquells per als quals el tomisme ha jugat un paper secundari en la seva filosofia i aquells per als quals, per contra, hi ha jugat un paper essencial o important. Al primer grup hi ha, en realitat, la major part dels personalistes. I no perquè no coneguessin l'obra de Tomàs d'Aquino, sinó perquè no va tenir un paper de pes en la seva obra. És el cas d'Emmanuel Mounier, Gabriel Marcel, Dietrich von Hildebrand, Romano Guardini, Emmanuel Lévinas, Martin Buber, Julián Marías o Borden Parker Bowne. Trobarem traces de tomisme en uns quants, però la seva obra no s'escriu en diàleg amb l'Aquinat. En altres personalistes, però, la situació és diferent. Jacques Maritain, Karol Wojtyła, Edith Stein, Maurice Nedóncelle, Xavier Zubiri i Juan Manuel Burgos en són, probablement, els exemples principals. M'aturaré en tres que ofereixen dues maneres essencials d'entendre aquesta relació: la integradora de Jacques Maritain i la diferenciadora en el marc d'una certa continuïtat de Karol Wojtyła i Juan Manuel Burgos.

2. El personalisme tomista de Jacques Maritain

Jacques Maritain va manifestar una important evolució intel·lectual que cal tenir en compte per valorar adequadament la seva posició. Si no, es podria donar per absoluta una actitud en una cita o escrit que no es correspon amb la seva visió madura i definitiva. Maritain, en concret, va tenir un itinerari intel·lectual i personal molt convuls que el va conduir per filosofies molt

Jacques Maritain

variades fins que, després de la conversió al catolicisme, va entrar en contacte amb la Summa de Tomàs d'Aquino, esdeveniment que va descriure com una "il·luminació intel·lectual". L'impacte d'aquesta filosofia va ser tan gran que, a partir d'aquell moment, sempre es va considerar tomista i va enarborar amb orgull aquesta bandera. Però cal distingir dues fases en el seu tomisme. La primera va ser un tomisme esquerp de "convertit", si volem dir-ne així, que va donar lloc a llibres com *Antimodern* o frases de caire una mica apocalíptic de l'estil de "Pobre de mi si no tomistitzés". Maritain va ser sempre brillant, també en aquest primer període, però, amb el pas dels anys, la seva maduració filosòfica i catòlica va anar obrint-se a un tomisme més creatiu i acollidor que generaria els millors fruits intel·lectuals: *Humanisme integral*, *La intuïció creadora en l'art i en la poesia*, *Nou lliçons sobre la filosofia moral*, *L'home i l'Estat*, *Breu tractat de l'existència i de l'existent* o *La persona i el bé comú*.³

Aquest és el període en què el tomisme de Maritain s'insereix en el personalisme i genera el seu característic personalisme tomista. Un cop superat el fervor combatiu de la conversió (catòlica i tomista), va començar a advertir que, si bé l'Aquinat responia als principals interrogants filosòfics de manera insuperable, això no volia dir que els respongués tots, ja que això era senzillament impossible. El temps no s'atura (com va mostrar en la seva *Filosofia de la Història*). I, per genial que hagués estat l'Aquinat, no podia donar resposta completa a les preguntes que la humanitat es feia 7 segles després. Calia avançar, introduir en el ric nucli del tomisme les novetats filosòfiques que produïa el pensament humà, especialment les congenials amb la tradició filosòfica. I el personalisme n'era una.

Seguint aquest camí, Maritain va produir un personalisme tomista o un tomisme personalista en què trobem els trets típics d'aquest corrent

formulats des de la seva posició personal: rellevància de la subjectivitat i l'afectivitat amb un cert toc existencialista; el “personalisme comunitari” (terme encunyat pel mateix Maritain) postulat com a alternativa al col·lectivisme i a l'individualisme; una potent filosofia política que considera la democràcia el lloc essencial per al desenvolupament de la persona i dels seus valors; èmfasi en la importància de l'experiència en els processos cognoscitius que el portaria a una revisió de la teoria de la llei natural, a la reivindicació del caràcter pràctic del coneixement i de l'existència d'una dimensió intel·lectual en els processos creatius de l'art, etc.

No pretenc oferir una llista exhaustiva de les seves aportacions, però n'hi ha prou amb les que acabo d'esmentar per mostrar aquesta novetat personalista del tomisme maritainià. No totes les aportacions van ser ben acollides per la comunitat tomista. Moltes van activar intensos debats en què es discutia sobre el caràcter “tomista” o “no tomista” de les seves innovacions. Sense infravalorar el valor escolàstic d'aquests debats, n'hi ha que no van tenir ressò, ja que comparar la seva filosofia política (democràtica) o la seva estètica amb Tomàs d'Aquino era gairebé impossible. En tot cas, i pel que fa al personalisme, que és el tema que ens incumbeix, podem concloure que Maritain pot ser anomenat amb justícia un personalista tomista perquè: 1) sempre va definir-se a si mateix com a tomista; 2) va enriquir el tomisme amb importants aportacions personalistes.

Maritain, en conclusió, és un valuós pont entre el tomisme i el personalisme i ha facilitat sobre manera la connexió entre aquests dos corrents. Aquest caràcter mediador, però, pot haver estat al mateix temps signe de força i debilitat, en generar una certa inestabilitat profunda en la seva filosofia, especialment en l'antropologia i ètica. No sembla tan clar que es puguin inserir sense més ni més les nocions personalistes en el tomisme, perquè són dos sistemes de pensament significativament diferents. La consciència d'aquesta dificultat és la que ha donat lloc a un segon tipus de posicionament en la relació entre personalisme i tomisme. La que va adoptar Karol Wojtyła i és continuada per Juan Manuel Burgos en el marc de la seva proposta del personalisme integral.

3. El personalisme de Karol Wojtyła

Karol Wojtyła, igual que Maritain, va passar per un complex procés intel·lectual fins arribar a una posició filosòfica madura. Inicialment, va ser un estudiant de filologia polonesa al qual la decisió de fer-se sacerdot el va portar a la filosofia i, com tots els sacerdots d'aquesta època, va ser format en el tomisme. Aquesta formació li va suposar un xoc intel·lectual poderós, especialment pel que fa als estudis de metafísica; al final, però, com ell mateix relata a *Travessant el llindegar de l'esperança*, va assumir la visió

tomista que s'ensenyava en aquells anys amb satisfacció intel·lectual. Tanmateix, no va abandonar-lo mai una visió pròpia de caràcter experiencial, pròpia de la seva identitat artística i de la seva visió del món. I, per això, no pot sorprendre que la seva tesi de teologia tingués trets propis de la seva originalitat i creativitat. El tema: la fe en sant Joan de la Creu. Però caldria esperar a la tornada a Polònia i, en concret, a la realització de la seva tesi d'habilitació sobre l'ètica de Scheler perquè el seu autèntic camí intel·lectual comencés a formar-se.

L'estudi directe de Scheler el va portar, en efecte, a replantejar-se la posició sobre la filosofia moderna en considerar que, si més no pel que feia a la fenomenologia realista, semblava mostrar elements molt interessants que no era fàcil trobar en la filosofia clàssica o, almenys, no amb la mateixa claredat. Wojtyła, franc i directe, va enfrontar-se obertament al problema i va arribar a unes conseqüències de gran transcendència i impacte. La primera i principal era que, amb tota l'estima que sentia per Tomàs d'Aquino, la seva filosofia i, en particular, la seva ètica, presentava un greu problema: el seu objectivisme. "La concepció de la persona que trobem en sant Tomàs", explica en un text clau, "és objectivista. Gairebé fa la impressió que no hi ha lloc per a l'anàlisi de la consciència i de l'autoconsciència com a símptomes veritablement específics de la persona-subjecte. Per a sant Tomàs, la persona és òbviament un subjecte, un subjecte particularíssim de l'existència i de l'acció, ja que té subsistència en la naturalesa racional i és capaç de consciència i d'autoconsciència. En canvi, sembla que no hi ha lloc en la seva visió objectivista de la realitat per a l'anàlisi de la consciència i de l'autoconsciència, de les quals, sobretot, s'ocupen la filosofia i la psicologia

SANT TOMÀS D'AQUINO

modernes. [...] Per tant, en sant Tomàs hi veiem molt bé la persona en la seva existència i acció objectives, però és difícil entreveure-hi les experiències viscudes de la persona”.⁴

La presa de consciència d'aquest fet filosòfic clau tan sols deixava un camí per arribar a una antropologia adequada: intentar superar Tomàs d'Aquino integrant la seva filosofia amb el pensament modern tenint com a punt integratiu el personalisme filosòfic. El resultat és la seva obra mestra: *Persona y acción*. “De debò que dec molt a aquest treball de recerca [la tesi sobre Scheler]. Sobre la meua precedent formació aristotelicotomista s'hi empeltava el mètode fenomenològic, la qual cosa m'ha permès emprendre nombrosos assaigs creatius en aquest camp. Penso especialment en el llibre *Persona y acción*. D'aquesta manera m'he introduït en el corrent contemporani del personalisme filosòfic, l'estudi del qual ha tingut repercussió en els fruits pastorals.”⁵

No podem entrar en els detalls d'aquesta rica obra, però sí que podem explicitar-ne el significat i la intenció global, fet que mostrarà, alhora, les importants diferències amb la posició de Maritain. Wojtyła parteix d'una enorme admiració per Tomàs d'Aquino, però els seus estudis, a diferència de Jacques Maritain, el condueixen a la conclusió que el seu temps com a referent primer i indiscutible ha passat. Això no vol dir que s'hagi de prescindir de la seva filosofia, una actitud que, si més no, seria ingènua i pretensiosa. El que significa és que el tomisme, com a sistema, ja no està en condicions de donar les respostes que el món contemporani necessita perquè aquestes respostes no poden donar-se sense els elements que la filosofia i el pensament modern han descobert: subjectivitat, consciència i autoconsciència, inconscient, autodeterminació, jo, etc. És veritat que aquest pensament els ha oferts en un context idealista, però això no n'elimina el valor antropològic. Desempallegades d'aquest llast idealista són nocions que tota filosofia ha de tenir en compte perquè reflecteixen elements essencials de la identitat humana.

Per tant, el que es requereix, conclou Wojtyła, és una nova síntesi entre pensament clàssic (tomista principalment) i pensament modern imitant, en bona manera, el projecte de Tomàs d'Aquino, vuit segles més tard, una síntesi entre la filosofia de l'ésser i la filosofia de la consciència, com dirà a *Persona y acción*.⁶ Així com Tomàs va sintetitzar tot el saber del seu temps, Wojtyła (i el personalisme, en general) intenta una nova síntesi, aquesta vegada entre clàssic i modern. Un intent, certament, molt més modest i limitat, ja que el saber s'ha tornat inabastable i les síntesis medievals i renaixentistes ja no són possibles. Per això, Wojtyła se centra en l'antropologia i en l'ètica i elabora una nova proposta filosòfica que, a diferència de la maritainiana, ja no és essencialment tomista, sinó estrictament personalista.

4. El personalisme integral de Karol Wojtyła i Juan Manuel Burgos

La posició peculiar de Wojtyła ha fet que durant bastant de temps la seva filosofia hagi estat infravalorada en no poder integrar-se fàcilment en cap escola de pensament. Wojtyła no era tomista ni fenomenòleg. Era personalista, certament, però no a la manera de Guardini, Mounier, Von Hildebrand o Bowne. No s'adequava a cap d'aquestes propostes filosòfiques. I aquestes el "corresponien" excloent-lo de les corresponents acadèmies. El resultat: una certa desaparició de la seva filosofia, entenebrida també per la seva figura eclesiàstica. Això és el que em va portar a promoure, ja fa uns quants anys, un tipus de personalisme que s'adaptés a la filosofia wojtyliana o, si voleu, que la prenguéssim com a fonament. Era l'única manera de fer-li justícia i treure partit de la seva enorme potencialitat. Wojtyła proposava un personalisme ontològic integrat amb la modernitat i, per això, vaig anomenar inicialment aquesta proposta *personalisme ontològic modern*. Posteriorment vaig decidir — espero que encertadament — que es tractava d'un terme massa complex i el vaig substituir pel de *personalisme integral*.

Què és el personalisme integral?⁷ És, abans de tot, un personalisme que cerca continuar el projecte intel·lectual de Karol Wojtyła, consistent en una síntesi de personalisme, tomisme, fenomenologia i alguns elements kantians formalitzada principalment a *Persona y acción* i, de manera més informal i fragmentària, als seus escrits ètics. El fonament essencial, per tant, el proporciona el personalisme wojtylià, amb profundes arrels tomistes, però sense ser ja, com passava en Maritain, una filosofia tomista ni, per tant, un personalisme tomista. Però Wojtyła va escriure poc, de manera que si hom volia desenvolupar la seva proposta feia falta una continuació i una expansió. Aquesta és la tasca en què m'he embarcat des de fa anys i que ha donat lloc, per ara, a una teoria del personalisme (*Introducción al personalismo*), una peça imprescindible perquè, si bé Wojtyła s'autodefineix com a personalista, no indica enlloc amb una certa precisió què entén per personalisme. Per tant, calia explicitar-ho per poder determinar els marges i la identitat d'aquest corrent i així poder participar amb autoritat en els debats intel·lectuals, just com hem fet en aquest escrit que comença amb la descripció de la identitat personalista tal com l'he desenvolupada. També era necessària una metodologia del personalisme o, si voleu, una epistemologia personalista. Wojtyła va presentar unes idees seminals a la introducció de *Persona y acción*, però, per arribar a una formulació satisfactòria, requerien desenvolupaments molt importants. La versió última i probablement definitiva d'aquesta epistemologia, que anomeno *experiència integral*, es troba a la meua obra recent, *La fuente originaria. Una teoría del conocimiento*.⁸ També era important posicionar-se amb relació a la metafísica, tasca que vaig assumir a *Personalismo y*

metafísica.⁹ I, finalment, he elaborat una ètica, encara sense publicar (*Ètica de la persona*), inspirada en els textos suggeridors però molt fragmentaris de Wojtyła sobre ètica.

Aquests escrits pretenen continuar i ampliar la proposta wojtyliana; i, espero no equivocar-me, entenc que són fidels a la seva identitat filosòfica. No són, però, una mera continuació i, d'altra banda, no tots comparteixen exactament la meua interpretació de Wojtyła. Resta com a missió del possible lector valorar aquestes obres en si mateixes i la relació que tenen amb el pensament de Karol Wojtyła. En tot cas, constitueixen també un exemple de posicionament del personalisme contemporani entorn del tomisme en la línia de Wojtyła. Partint d'una posició ontològica que s'arrela en el tomisme, el personalisme integral no s'entén com una filosofia tomista, sinó com una posició estrictament personalista que sorgeix de fonts personalistes, tomistes (i aristotèliques), fenomenològiques i, pel que fa a l'ètica, kantianes.

5. Personalistes i tomistes

No m'agradaria acabar aquest escrit sense fer un breu apunt a la relació personal o acadèmica entre personalistes i tomistes. Més enllà de l'èstricta qüestió filosòfica, com ha estat la relació entre els personalistes i els tomistes? I, encara més concretament, com han vist els tomistes el personalisme? El tema mereix, literalment, una tesi doctoral, però em limitaré a distingir dues posicions fonamentals. El primer grup, format per tomistes raonables i oberts, ha valorat les tesis personalistes i els ha concedit més o menys valor segons el seu parer. En general han considerat que la força filosòfica del personalisme era menor que la del tomisme, però també han advertit que el personalisme presentava novetats significatives que podien enriquir el pensament tomista. Aquests tomistes han dialogat amb el personalisme —o potser no— però l'han vist com un corrent que aportava frescor a la filosofia i, en especial, al pensament cristià.

Però un segon grup de tomistes s'ha oposat frontalment al personalisme. Els filòsofs no som cervells errants sinó persones. I, com a persones, tenim aspiracions, desitjos i ambicions lligades a la nostra professió: aconseguir el major abast per al nostre pensament, promoure els nostres deixebles, arribar a posicions de poder en centres de prestigi, etc. Tanmateix, aquestes aspiracions, perfectament legítimes, poden intentar assolir-se per mitjans il·legítims. I això és el que han fet alguns tomistes, que han tancat vies de progrés acadèmic a personalistes, han establert vedats de pensament tancat en institucions que, per la seva naturalesa, haurien de ser pluralistes, etc. Una actitud que només es pot entendre —com també sosté Lorda— en clau política, és a dir, com a mitjà per mantenir un àmbit de poder cultural del qual han gaudit durant segles per la insistència oficiosa de l'Església —avui

ja desapareguda—¹⁰ en la centralitat i necessitat del tomisme en la formació filosòfica catòlica. El personalisme, en aquest context, es va detectar com un competidor no benvingut. I es va actuar —i es continua actuant— en conseqüència.

Aquest combat acadèmic ha cercat la fonamentació teòrica en crítiques al personalisme poc serioses o simplement visceral. Em referiré tan sols a un text d'aquest caire: l'article del conegut tomista Ignacio Andereggen *La trampa de la filosofia personalista*¹¹. Com es pot col·legir amb facilitat, l'article no és amistós. Suggereix que el personalisme ha dissenyat una trampa per, presumiblement, captar ingenus a les seves xarxes i donar-los gat per llebre. El títol promet un article visceral. I el text de l'article respon a les expectatives. Per no estendre-m'hi, em centraré només en dues qüestions, tan decisives com sorprenents. D'una banda, Andereggen no explica en cap moment en què consisteix la suposada trampa personalista que hauria de ser el centre de l'article, segurament perquè aquesta trampa no existeix. I, de l'altra, es permet el luxe de concloure l'article amb el text següent: "Davant de la temptació [*sic*] personalista tornem a l'origen de la filosofia en Plató i Aristòtil: la filosofia és ciència, o conjunt de ciències, la principal de les quals és operació de la persona que té com a objectiu principal la persona."¹² O sigui, es conclou amb una tesi estrictament personalista, però en comptes d'atribuir-la als personalistes l'endossa a Plató i Aristòtil que ni tan sols coneixien el concepte de persona.

Tendeixo a evitar la polèmica perquè no sol generar bons fruits. Però, en una reflexió sobre la relació entre tomisme i personalisme, em sembla imprescindible esmentar aquests posicionaments, ja que formen part de la història d'aquestes relacions i, avui encara, continuen actius.

6. Conclusió

Hem distingit tres tipus de relació entre personalisme i tomisme. La primera consisteix, en realitat, en una no-relació, perquè per a un grup important de personalistes el tomisme no ha estat especialment rellevant: Buber, Guardini o Von Hildebrand en són bons exemples. Jacques Maritain és l'exemple paradigmàtic del segon tipus, constituït pels tomistes que han vist en el personalisme una manera d'enriquir la filosofia de l'Aquinat, però continuen dins del tomisme. Karol Wojtyła i jo mateix formem part del tercer grup (que inclou també Nedoncelle, Stein, Zubiri), constituït pels que tenen un deute amb el tomisme, però consideren que cal anar més enllà elaborant un personalisme estricte que faci servir múltiples fonts. Pel que fa a les relacions acadèmiques i polítiques, han pogut i poden ser millors. En alguns sectors del tomisme hi ha una tendència exclusivista que vol tancar files i espais enfront del personalisme emprant mitjans adequats o inadequats. Al contrari, altres sectors del tomisme han activat una actitud

pluralista i oberta, així com un diàleg constructiu amb el personalisme si ho han considerat escaient.

¹ President i fundador de l'Associació Iberoamericana de Personalisme (2011-), director i fundador de *Quién. Revista de filosofía personalista* i professor titular de Filosofia de la Universitat Villanueva (Madrid).

² Una anàlisi més detallada a J. M. Burgos (2013), *Introducción al personalismo*, Madrid: Palabra. Vegeu també T. R. Rourke i R. A. Chazarreta (2007), *A Theory of Personalism*, Lanham (USA): Lexington Books; J. O. Beintsson (2006), *The Worldview of Personalism. Origins and Early Development*, Oxford: Oxford University Press; J. N. Mortensen (2017), *The Common Good. An Introduction to Personalism*, Wilmington: Vernon Press, 2017.

³ Hi ha una edició de les obres completes de Jacques Maritain, no traduïda al català. Jacques i Raïssa Maritain, *Oeuvres Complètes*, 15 volums, Cercle d'Etudes Jacques et Raïssa Maritain, Éditions Universitaires Fribourg (Suïssa) i Éditions Saint Paul (París). En castellà hi ha múltiples traduccions de les seves obres.

⁴ K. Wojtyła (2015), "El personalismo tomista", a *Mi visión del hombre*, Madrid: Palabra, p. 311-312.

⁵ Joan Pau II (1996), *Don y misterio*, Madrid: BAC, p. 110. Vegeu també K. Wojtyła (2005), *El hombre y su destino*, Madrid: Palabra, p. 168.

⁶ Vegeu K. Wojtyła (2012), *Persona y acción*, Madrid: Palabra, p. 53.

⁷ Vegeu J. M. Burgos (2020), "¿Qué es el personalismo integral?", *Quién. Revista de Filosofía Personalista*, 12, p. 9-39. J. M. Burgos (2019), "Wojtyła's Personalism as Integral Personalism. The future of an Intellectual Project", *Questiones Disputatae*, 9-2, p. 91-111.

⁸ Vegeu J. M. Burgos (2023), *La fuente originaria. Una teoría del conocimiento*, Granada: Comares. També he elaborat una antropologia, si bé, en aquest terreny, la referència primària és *Persona y acción*.

⁹ J. M. Burgos (2023), *Personalism and Metaphysics. Is Personalism a First Philosophy?*, Wilmington (USA): Vernon Press.

¹⁰ Vegeu, per exemple, el recent document del Dicasteri per a la Doctrina de la Fe, *Dignitas infinita* (2024), que obre les portes explícitament al personalisme. "La reflexió cristiana ha arribat després a accentuar encara més la profunditat del concepte de dignitat, i ha assolit en el segle XX una perspectiva original, com ara la del personalisme. Aquesta perspectiva no només reprèn la qüestió de la subjectivitat, sinó que l'aprofundeix en la direcció de la intersubjectivitat i de les relacions que uneixen les persones humanes entre si" (n. 17).

¹¹ Presentat a la XL Setmana Tomista (2015). <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://repositorio.uca.edu.ar/bitstream/123456789/3917/1/trampa-filosofia-personalista-anderegen.pdf>.

¹² *Ibid.*, p. 9.